

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ РОЗУМ У ПАРЕМІЙНОМУ ФОНДІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

REPRESENTATION OF *MIND* AS A CONCEPT IN THE PAREMIA POOL OF THE UKRANIAN LANGUAGE

Ключник Т.О.,

orcid.org/0000-0002-6881-943X

аспірантка кафедри української мови

Київського університету імені Бориса Грінченка

У статті проаналізовано особливості репрезентації концепту РОЗУМ в українській лінгвокультурі на матеріалі паремій. Продемонстровано відмінності між вербалізацією антиномічних концептів РОЗУМ і ГЛУПОТА та охарактеризовано особливості ставлення до цих протилежних ціннісних констант у носіїв української лінгвокультури. Окреслено основні семантичні категорії сталих виразів, що відбивають інтелектуальні здібності людини, а також виокремлено групи паремій, які відображають відсутність розумових здібностей.

У статті запропоновано систематизацію семантичних груп, що відбивають ментальні здібності людини на матеріалі паремій. Встановлено, що розумові здібності представників української лінгвокультури залежать від базових характеристик, серед яких вік і спадковість, а також здатність до вербального спілкування як єдиного способу продемонструвати інтелектуальні потенції індивіда.

На матеріалі паремій з'ясовано, що інтелект є виключною цінністю для українського етносу, а його відсутність – суттєвим недоліком для соціалізації та інтеграції людини в спільноту. Класифіковано паремії, що відображають наявність та відсутність інтелекту за основними семами, з'ясовано спільні та відмінні риси між цими групами. Відрізняються між собою лише ті категорії паремій, які віддзеркалюють кореляцію між наявністю інтелекту та успішністю.

Виявлено найчисленнішу групу паремій, що відображають ставлення до ментальних здібностей: одиниці, які демонструють протиставлення між особою із високим та низьким рівнем інтелекту. Окреслено вираження розумових потенцій у соматичному коді, де голова ('верх') постає як сфера локалізації розумової діяльності, ноги ('низ') – як локус глупоти, а також встановлено, що відсутність інтелектуальних здібностей найчастіше протиставляється зросту людини. За результатами аналізу сформовано типовий ціннісний інтелектуальний образ індивіда як представника української лінгвокультури та виокремлено інтелектуальні ознаки, які вважаються неприйнятними в межах зазначеного етносу, а розумові здібності є абсолютною цінністю.

Ключові слова: концепт, вербалізація, паремія, розум, глупота.

The article analyses peculiarities of representing *MIND* as a concept in the Ukrainian linguaculture with proverbs as an example. It demonstrates differences between verbalization of antinomial concepts of *MIND* and *STUPIDITY*, and characterizes the features of value-based attitude to these opposite categories that can be observed among native Ukrainian linguaculture speakers. The basic semantic categories of set-phrases that reflect intellectual abilities have been outlined, along with groups of paroemias conveying the lack of mental abilities.

The article offers a system of the semantic groups reflecting mental abilities in proverbs. Mental abilities of a Ukrainian linguaculture representative are proved to depend on basic characteristics, including age and heredity, as well as their ability to verbally communicate as the only means to demonstrate their individual intellectual potency. The case study of proverbs let us conclude that intelligence is of exceptional value for Ukrainian nation, and its absence is a significant drawback in the process of socialization and integration of individuals into the society.

The article offers classification of paroemias which reflect the presence and absence of intelligence and the common and distinct features between these groups. Only one group of paroemias has differences and this group reflects a correlation between intelligence and success. There was designated the most numerous group of proverbs reflecting the attitude to mental abilities: a unit that demonstrates a contrast between the person with high level of intelligence and the one with low.

The expression of mental potentials in the somatic code was outlined. In the somatic code head ('top') is a sphere of localization of mental activity, and the feet ('bottom') is a locus of stupidity, and it is established that the lack of intellectual abilities is most often opposed to human height. Based on the results of the analysis there was formed a typical intellectual value-based image of an individual as a representative of the Ukrainian linguaculture, as well as distinguished the intellectual characteristics that are considered unacceptable and mental abilities are perceived as an absolute value within a specific ethnic group.

Key words: concept, verbalization, paroemia, mind, stupidity.

Постановка проблеми. Особливості вербалізації концепту можна прослідкувати на прикладі різних мовних засобів. Паремії досить яскраво відбивають смислове навантаження та ціннісне

ставлення лінгвоспільноти до того чи іншого явища, а також виражають ще й пережитий досвід певного народу, який достатньо «концентровано» акумульований у висловах. Так, паремії фіксу-

ють моральні цінності, традиції, обряди, культурні та часто навіть історичні особливості, що сукупно формують основи світосприйняття певного етносу.

Такий «культурний концентрат» може дати необхідну та досить об'єктивну інформацію при реконструкції картини світу та певних архетипних уявлень. Із цієї причини під час аналізу вербалізації концепту звертання до сталих виразів (паремій, фразеологізмів) є важливим та обов'язковим елементом.

Актуальність питання полягає в аналізі особливостей вираження концепту РОЗУМ як однієї із лінгвокультурних доміант української лінгвоспільноти на матеріалі паремійного фонду, а також окреслення вербалізації концепту ГЛУПОТА як антонімічного до РОЗУМУ, оскільки кореляція антиномій РОЗУМ – ГЛУПОТА не досить опрацьована в межах сучасної лінгвокультурології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лінгвістичні розвідки останніх років розглядають паремійний фонд із різних точок зору та акцентують увагу на їх проблематиці. Зокрема, опрацьованою є методика зіставного аналізу паремій, велика кількість праць присвячена різним аспектам лінгвокультурного та соціокультурного опрацювання прислів'їв і приказок.

Реконструкцією та інтерпретацією ключових концептів, представлених у паремійному фонді мови, займалися як українські, так і іноземні дослідники: А.М. Архангельська, С.Г. Воркачов, І.О. Голубовська, В.В. Калько, В.І. Кононенко, О.П. Левченко, Л.Б. Савенкова, В.Д. Ужченко та інші. Зокрема, особливості представлення у пареміях концептів ментальної та духовної сфери досліджували С.Г. Воркачов («любов», «мова», «справедливість») [1; 2], В.В. Калько («інтелектуальний розвиток», «кохання», «молодість», «старість») [5; 6; 7], І.О. Голубовська (універсальні та національно-специфічні константи мовної свідомості на матеріалі паремій) [3]. Проте мало дослідженими залишаються питання окреслення ціннісних характеристик ментальних здібностей, а також відмінностей у вербалізації наявності / відсутності інтелекту для української лінгвокультури.

Метою статті є розгляд особливостей семантики паремій, які вербалізують концепт РОЗУМ, та репрезентація антиномії РОЗУМ – ГЛУПОТА крізь призму лінгвокультурологічного аналізу.

Постановка завдання. Дослідження вербалізації концепту РОЗУМ у паремійному фонді української лінгвокультури передбачає виконання таких завдань:

1) теоретичний аналіз особливостей і ролі паремій при реконструкції концепту;

2) семантичний аналіз паремій, що позначають ставлення до інтелектуальних здібностей людини;

3) порівняння паремій із лексемами, що вербалізують антиномічні концепти РОЗУМ – ГЛУПОТА;

4) визначення семантичних категорій паремій, що демонструють ціннісне ставлення носіїв до розумових здібностей.

Виклад основного матеріалу. У пареміях знайшли вираження життєдіяльність та історичний досвід певної лінгвоспільноти. Інакше кажучи, прислів'я та приказки відбивають ті погляди, які є усталеними та однозначними в межах історичного контексту.

Паремії декларують певну ідею, тому що належать до духовної культури лінгвоспільноти. Підтвердженням цього є те, що більшість паремій віддзеркалюють погляди на абстрактні явища (розумові здібності, міжособистісні стосунки, самоідентифікацію людини, ставлення до праці, етнічну приналежність).

В.В. Калько на підставі вивчення семантики паремій стверджує, що ці сталі вирази «можна кваліфікувати як прецедентні феномени, що формують когнітивну основу лінгвокультурної спільноти» [6, с. 188]. Дослідниця зауважує, що семантичні ознаки паремій не завжди однорідні, а значенням прислів'я чи приказки є певна ситуація, що, підлягаючи переосмисленню та типологізації, стає ціннісним орієнтиром [6, с. 188].

На думку О.О. Селіванової, важливою ознакою паремій є стереотипізація, адже вона базується на природних уміннях людини когнітивно моделювати навколишню дійсність і внутрішній рефлексивний досвід, що дає змогу будувати взаємодію між людьми [11, с. 419]. Іншими словами, в пареміях відображений вже пережитий та осмислений досвід, який водночас має оцінний маркер, а тому фіксує цінність або оприявнює негативне ставлення до відсутності певної цінності.

Паремії, як і інші компоненти фразеологічної системи, є репрезентантами концепту. Певні типові образи вербалізують концепт і за допомогою паремій, що містять у своєму складі символи, еталони, світоглядні стереотипи як результат колективної рефлексії певного етносу. В.В. Калько зазначає, що «внутрішня форма паремій фіксує деяку ситуацію, яка, ймовірно, пов'язана з дійсністю» [6, с. 188]. Не випадково паремії визначають як прецедентні феномени лінгвокультурної спільноти, зміст яких відбиває специфіку сприй-

няття навколишньої дійсності та водночас слугує підставою для культурної інтерпретації.

Варто зауважити, що паремії та фразеологізми формують периферію лексико-семантичного поля концепту, розширюючи контексти та ситуації, за допомогою яких вербалізується концепт. Це поле інтерпретації концепту, яке містить різні типи трактування, а також оцінні судження, асоціації тощо.

Лексичні одиниці разом із фраземами та пареміями, які вербалізують поле інтелектуальної діяльності людини, становлять певну семантичну єдність і тому розглядається в різних аспектах. Перший етап опису лексико-семантичного поля передбачає визначення його центру та периферії, а також класифікацію лексем відповідно до архісеми.

Ядро поля формують лексичні одиниці, що стосуються уявлення про ментальну діяльність людини: *розум, розумний, мозок, думка, інтелект*.

В Етимологічному словнику української мови зафіксовано 167 лексем (із діалектними формами включно), що утворюють словотвірну парадигму, яка сягає праслов'янського **umь*. Більшість лексем наділена позитивною конотацією [4, с. 31–32].

Прикметник *розумний* насамперед ілюструє ознаку об'єкта за наявністю інтелектуальних рис та здібностей, а також передбачає внутрішню логіку та зміст у межах певної сутності. В частині варіантів лексеми *розумний* спостерігається метафоричні і метонімічні перенесення інтелектуальних ознак, притаманних людині, на тварин та неживі предмети. Наприклад, «змістовний» (про книгу, твір), «вправний, умілий» (про руки, пальці), «який швидко сприймає, засвоює що-небудь» (про тварину). Прикметник *розумний* зазнає субстантивізації і використовується на позначення наділеного інтелектом суб'єкта: «У селі ніхто *розумний* не нагадує і не дає Дарусі конфет» (М. Матіос). В українській мовній картині світу найвищою частотністю і семантико-функціональним потенціалом наділена домінанта синонімічного ряду – *розум*.

В Українському асоціативному словнику зафіксовано чотири спільнокореневі лексеми, які репрезентують концепт РОЗУМ: *розум, розуміти, розумний, розумно*. Ядро асоціативного поля *розум* формують лексеми *мозок* (9% від загальної кількості), *думка* (6,1%), *інтелект* (5,6%), *гострий* (4,7%), *знання* (4,7%). Відповідно найчастотнішими реакціями на стимул *розумний* стали слова *мудрий* (6,6%), *чоловік* (6,1%), *студент* (5,2%). Остання реакція, очевидно, зумовлена переважно студентським складом учасників експерименту або тим фактом, що студенти націлені на пізнання як на основний вид діяльності. Ядерними

реакціями на *розумно* є *сказати* (5,4%), *жити* (4,9%). Найчастотнішою реакцією на *розуміти* визначено лексему *когось* (6,1%) [8, с. 273–275]. Отже, за даними експерименту РОЗУМ постає як сутнісна ментальна ознака людини і властивість взаємодії індивідів у соціумі. Ядро асоціативного поля сформували номінативні одиниці на позначення сфери локалізації розуму (*мозок / голова*) і його найсуттєвішого атрибуту – *гострий*.

Аналіз паремій демонструє ставлення носіїв української лінгвокультури до розумових здібностей людини як до абсолютної та беззаперечної цінності, значення якої не може бути перебільшене: «*Два хитрих мудрого не переважають*», «*Добрий розум не дасть плакати*», «*З умом жити – тишитися, без ума – вішатися*» [9, с. 109–112].

Важливою ознакою, що вербалізується в пареміях, є неможливість отримати розумові здібності жодним матеріальним чи іншим способом: «*Золото без розуму – болото*», «*Розуму не позичиш*», «*Розуму за гроші не купиш*», «*Ліпший розум як готові гроші*» [9, с. 109–112].

Крім того, розум сприймається як виняткова вроджена, а не набута здатність людини: «*Як нема розуму від роду, то не буде й до гробу*», «*Не допоможе й булава, коли дурна голова*», «*Бог до вроди розуму не прив'язав*» [9, с. 109–112]. Хоча іноді інтелект приписується і тваринам, проте з додатковою характеристикою: як неможливість, на відміну від людини, вербалізувати власні інтелектуальні процеси: «*І скотина розумна, дарма що не говорить*» [9, с. 109–112].

Досить часто розум постає засобом досягнення матеріальних цілей і підставою якісної організації праці («*У розумної голови сто рук*»), однак зустрічаються й паремії, у яких інтелектуальні здібності оцінюються лише як складник для досягнення успіху та не можуть повністю забезпечити добробуту: «*Багато ума, та в кишені катма*», «*Не мудруй багато, а працею завзято*» [9, с. 109–112].

Здатність до інтелектуальних операцій у сприйнятті української лінгвоспільноти диференціюється залежно від віку: «*Зійшов на дитинячий розум*», «*Старі дурні дурніші від молодших*» [9, с. 109–112], де дитинство та юність означаються як вік, що відрізняється низькою розумовою здатністю, тоді як зрілість і неглибока старість мають протилежні характеристики. Показовою є співвіднесеність однакового інтелектуального рівня дітей і людей похилого віку.

Значну сукупність варіантів становлять паремії, що за допомогою прийому паралелізму та порівняння співвідносять інтелектуальні здібності з предметами або явищами людського

побуту: «Голова без **розуму**, що **млин** без води», «Коли Бог **розуму** не дав, то і **коваль** не вкує», «Чоловік без **розуму**, що **сніп** без перевесла», «Великий до неба, а **дурний**, як не треба», «Велика, як **драбина**, а **глуна**, як **цапина**», «Високий, як дуб, а **дурний**, як **пень**», «Голосний, як дзвін, а **дурний**, як **довбня**» [9, с. 109–112].

На підставі компонентного аналізу виокремлено такі семантичні групи паремій, які відбивають наявність інтелектуальних здібностей:

1) вроджена характеристика індивіда: «**Розуму** не позичиши», «Як нема **розуму** від роду, то не буде й до гробу» [9, с. 109–112];

2) засіб для досягнення матеріальних і нематеріальних цілей («У **розумної** голови сто рук») [9, с. 109–112];

3) кореляція віку та розумових здібностей: «Зійшов на дитинячий **розум**», «Старі **дурні дурніші** від молодших» [9, с. 109–112];

4) неможливість набути розумових здібностей протягом життя: «Золото без **розуму** – болото», «**Розуму** не позичиши», «**Розуму** за гроші не купиши» [9, с. 109–112].

За даними Етимологічного словника значна частина лексем на позначення інтелектуальних здібностей має негативну конотацію (*неумілість, недоумок, нерозумність, зарозумілий*). Зазначені номінативні одиниці вербалізують концепт ГЛУПОТА і використовуються на позначення інтелектуально неспроможної людини [4, с. 31–32].

Здебільшого антитеза РОЗУМ – ГЛУПОТА як критерій ментальних і соціальних вимірів людини об'єктивована в пареміях. Кількісно однією з найбільших груп паремій є сукупність одиниць, які виражають протиставлення між типом людини із високими розумовими здібностями та дуже низькими: «Більше в **розумного розуму** в п'яті, як у **дурня** в голові», «З **розумним розуму** наберешся, а з **дурнем** і останній забудеш», «Ліпше з **розумним** загубити, як із **дурним** знайти», «**Мудрий** змінить свою гадку, а **дурний** ніколи», «**Мудрий** мовчить, коли **дурний** ворчить», «**Розумний** біля вогню нагріється, а **дурний** спалиться», «**Розумний** розсудить, а **дурень** осудить», «**Розумний** любить сам учитися, а **дурний** другого учити», «**Дурний** не побачить, а **розумний** мовчатиме» [9, с. 109–112].

Полярні ознаки цінності / антицінності РОЗУМУ і ГЛУПОТИ актуалізується на тлі опозиції 'верх – низ' (голова '+' – ноги '-'), а також завдяки тавтологічним конструкціям, у яких подвоюється сема «інтелектуальна діяльність» (з *розумним розуму*) та сполученню імен концептів із конверсивами (*загубити – знайти, набратися*

(*розуму*)–*забути*). Отже, в межах соматичного коду голова ('верх') постає як сфера локалізації розумової діяльності, ноги ('низ') – як локус глупоти.

Дурень як прототип інтелектуально неспроможної людини має власний набір ознак і моделей поведінки, які можна схарактеризувати у такий спосіб: «**Дурень** і в макітрі макогона зломить», «**Дурнів** не сіють, вони самі родяться», **Дурні** лише в казці щасливі», «**Дурня** робота любить» [9, с. 109–112].

Подібно до паремій із компонентом «розум» у пареміях на позначення відсутності інтелекту на підставі прийому паралелізму інтелектуальні здібності співвідносяться з рослинами, предметами або явищами людського побуту: «Високий, як тополя, а **дурний**, як квасоля», «Високий, як дуб, а **дурний**, як **пень**», «Ростом ыз Івана, **розумом** з болвана» [12, с. 137–138]. Прикметно, що у випадку з вербалізацією ГЛУПОТИ інтелект найчастіше співвідноситься зі зростом. Таким чином актуалізується опозиція 'верх – низ', члени якої наділені позитивною і негативною оцінкою.

На підставі розгляду паремій, які позначають відсутність інтелектуальних здібностей, автор виокремив чотири семантичні групи:

1) вродженість інтелектуальної неспроможності: «**Дурнів** не сіють, не орють, а вони самі родяться», «Свого **розуму** не вставиши», «Нема **ума**, вважай каліка» [12, с. 137–138];

2) кореляція віку та глупоти: «Хто не був малим, той не був **дурним**», «Що старе, що мале, що **дурне**», «Рости, сину, хоч **дурний**, аби великий» [12, с. 137–138];

3) кореляція відсутності інтелекту та успішності: «**Дурень** думкою багатіє», «**Дурні** лише в казці щасливі» [12, с. 137–138];

4) неможливість змінити інтелектуальну неповноцінність: «**Дурний, дурний, та й не журиється**», «**Дурня** вчити, що мертвого лічити», «Як напише **дурень**, то не розбере і розумний», «**Дурням** закон неписаний», «Нема гіршого ворога, як **дурний** розум», «**Дурневі** не страшно з ума зійти», «З **дурнем** зачепитись – **дурнем** зробились» [12, с. 137–138].

Остання семантична група є найчисленнішою за кількістю паремій із такою семантикою. Можна стверджувати, що відсутність інтелекту як антицінність найяскравіше відображена у тій світоглядній позиції української лінгвоспільноти, за якою відсутність інтелекту є незворотною, а процес розвитку інтелекту не може бути динамічним. Окрім того, як демонструє матеріал паремій, відсутність розуму не має «градації», це однозначна величина.

Основними лексемами у складі паремій на позначення розумової діяльності є *розум, ум, розумний* (у значенні «людина»), *мудрий, голова, дурень, дурний, глупий*, що у певний спосіб виражають наявність або відсутність інтелекту та окреслюють номінативний простір концепту РОЗУМ. Антиномія *розумний – дурний* у складі паремій субстантивується, і ці лексеми використовуються на позначення людини.

Аналіз паремій та їх класифікація відповідно до класами ('предмет', 'ознака', 'дія'), оцінної та диференційної сем ('спроможність / неспроможність' (до інтелектуальної діяльності) дає підстави стверджувати, що більшість груп паремій співвідносяться між собою: розум та глупота як вроджені характеристики індивіда, кореляція віку та розумових здібностей, неможливість набути інтелектуальних здібностей та позбутися глупоти. Відмінність становлять лише ті групи, які відображають кореляцію між наявністю інтелекту та успішністю (матеріальною зокрема). Тут розум постає як один із базових засобів для досягнення цілей, але не єдина запорука успіху, тоді як глупота є абсолютною перешкодою до успішного життя.

Висновки. Відповідно до проаналізованого паремійного матеріалу розумові здібності людини можна окреслити як одну з ключових і необхідних характеристик для представника української лінгвоспільноти, що підтверджує статус концепту РОЗУМ як одного із ключових. На прикладі паремій з'ясовано, що розум постає як абстрактна абсолютна цінність, яка є вродженою здатністю людини і яку не можливо набути. У зв'язку з цим людина є вищою істотою, здатною вербалізувати власний інтелект на відміну від тварин, яким іноді приписують деякі риси ментальних здібностей.

Розум постає єдиним легітимним способом досягнення матеріальних цілей, а також досягнення успіху. Єдиним фактором, здатним впливати на якість інтелектуальних здібностей, є вік, адже найменші ментальні потенції приписують дітям і людям глибоко похилого віку. Антиномія «розум – глупота» здебільшого виражена у протиставленні осіб із високим і низьким рівнем інтелектуальних здібностей, тому можна стверджувати, що концепти РОЗУМ і ГЛУПОТА мають тісний діалектичний зв'язок в українській картині світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Воркачев С.Г. Любовь как лингвокультурный концепт. Москва : Гнозис, 2007, 288 с.
2. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. Москва : Гнозис, 2004, 192 с.
3. Голубовська І.О. Універсальні та національно-специфічні константи мовної свідомості в дзеркалі паремій: лінгвокультурологічний підхід. *Одеський лінгвістичний вісник*, (9 (3)), С. 7–13.
4. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Редкол. О.С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1982–2012. Т. 6: У – Я / Уклад.: Г.П. Півторак та ін. 2012. 568 с.
5. Калько В.В. Концепти МОЛОДІСТЬ і СТАРІСТЬ в українській мові (на матеріалі паремій) // *Лінгв. студії*. 2012. Вип. 24. С. 110–114.
6. Калько В.В. Репрезентація рівня інтелектуального розвитку людини в українських пареміях // *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика» : Збірник наукових праць*. Херсон : Видавництво ХДУ. 2012. Вип. 10. С. 187–192.
7. Калько В. Лінгвокультурний аналіз концепту кохання (на матеріалі українських паремій) // *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2013. № 1. С. 44–48.
8. Мартінек С.В. Український асоціативний словник: У 2 т. Львів ПАІС, 2008. Т. I. 344 с. Т. II. 468 с.
9. Прислів'я та приказки / Упор., передмова М.К. Дмитренко; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Київ : Вид. М. Дмитренко, 2008. 176 с.
10. Саєвич І.Г., Ключник Т.О. Номінативний простір «РОЗУМ» в українській лінгвокультурі // *Вісник Запорізького національного університету : Збірник наукових праць. Філологічні науки*. 2018. № 1. С. 148–154.
11. Селиванова Е. Синергетика дискурса фразем и паремий // *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика» : збірник наук. праць*. Херсон : Вид-во ХДУ, 2010. Вип. 12. С. 417–421.
12. Усі крилаті вислови, прислів'я, приказки, загадки / укладач Н.В. Курганова. Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. 320 с.